

Ю. І. Кохан, Г. В. Демура

Фемінне і маскулінне крізь призму радянської ідеології (на матеріалі української преси 20–30 рр. XX ст.)

Кохан Ю. І., Демура Г. В. Фемінне і маскулінне крізь призму радянської ідеології (на матеріалі української преси 20–30 рр. XX ст.). У статті аналізуються вербальні особливості формування ґендерної політики в українських засобах масової інформації 20–30-рр. XX ст. з урахуванням ідеологічних канонів і класового підходу, характерних для преси зазначеного періоду.

Ключові слова: фемінне, маскулінне, ґендерна політика, засоби масової інформації, радянська ідеологія, тоталітарний режим, мовні засоби.

Кохан Ю. И., Демура Г. В. Феминное и маскулинное сквозь призму советской идеологии (на материале украинской прессы 20–30 гг. XX ст.). В статье анализируются вербальные особенности формирования ґендерной политики в украинских средствах массовой информации 20–30-гг. XX ст. с учетом идеологических канонов и классового подхода, характерных для прессы указанного периода.

Ключевые слова: феминное, маскулинное, ґендерная политика, средства массовой информации, советская идеология, тоталитарный режим, языковые средства.

Yu. Kokhan, G. Demura Feminine and Masculine through the prism of the soviet ideology (on the material of Ukrainian press in 20–30s of 20th century). Verbal peculiarities of forming gender policy in Ukrainian mass-media in 20–30s of 20th century are analyzed taking into account ideologic canons and class approach which are typical for the press of the mentioned period.

Key words: feminine, masculine, gender policy, soviet ideology, totalitarian society, mass-media, means of language.

Прийшовши до влади 1917 р., більшовики написали на своїх знаменах гасло «Свобода, рівність, братерство», запозичене з революційної риторики часів Великої французької революції. Поняття «рівність» насамперед стосувалося рівності майнової та соціальної. Однак нова влада не могла залишити поза увагою і рівності ґендерної. В. Агеєва вважає, що в перші роки радянська влада справді намагалася втілити в життя ідеї рівності статей, захитати основи патріархальної сім'ї [1:255]. Але ґендерні проблеми розглядались виключно з погляду тодішньої офіційної ідеології. Об'єктом здійснення ґендерної політики були

не просто чоловіки й жінки, а представники й представниці певних соціальних груп. Чи не найважливішу роль у формуванні та декларуванні положень ґендерної політики відігравали засоби масової інформації (ЗМІ). Зрозумілою є пильна увага владних структур до мови періодичних видань у тоталітарних суспільствах, оскільки, за словами В. Леніна, «газета – колективний агітатор, пропагандист і організатор».

Актуальність обраної нами теми засвідчує насамперед недостатня розробленість, цілкомита «цілинність», за словами О. Забужко, усякої ґендерної тематики аж до 90-х років

минулого століття [4:155]. Останнім часом гендерні проблеми з розряду табуйованих перейшли до розряду активно досліджуваних, привертаючи пильну увагу науковців різних галузей – філософів, соціологів, психологів. Гендерна проблематика досить широко представлена в українському літературознавстві (праці В. Агеєвої, Н. Зборовської, С. Павличко). Значно менше уваги приділено мовним аспектам формування і вираження гендерної політики на різних етапах розвитку суспільства – від тоталітаризму до сьогодні. З огляду на це видається доцільним проаналізувати прояви фемінного і маскулінного в мові ЗМІ за умов жорсткого контролю за змістом і мовою публікацій та потужного ідеологічного тиску з боку держави, простежити динаміку і статистику в доборі й використанні відповідних мовних засобів у публікаціях названої тематики.

Предметом нашого аналізу стали мовні засоби формування гендерних поглядів радянського суспільства в газетах «Більшовик» [Б], «Молодий більшовик» [МБ], «Вечірнє радіо» [ВР] за 1923 – 1938 рр.

Особливістю тоталітарного суспільства є його «знестатевлення», на чому, зокрема, наголошувала С. Павличко, зазначаючи, що «тоталітаризм передбачав не тільки диктат партії і глибоку соціальну стратифікацію суспільства, а й перетворення громадян в атомізовану, безформну масу, гігантську робочу силу, натовп ізольованих, однакових, лояльних одиниць. Натовп, [...] як відомо, не має статі» [6:59]. Якщо ж зверталась увага на стать людини, то робилось це крізь призму ідеології. Індивідуальні риси, зумовлені статевною приналежністю, нівелювалися. І чоловіки, і жінки розглядались насамперед як члени соціуму. Про класовий підхід до характеристики людини писав із притаманним йому сарказмом Юрій Шевельов, аналізуючи п'єсу Івана Микитенка «Дівчата нашої країни»: «Кількість і характер дійових осіб визначався тією ж постановою ЦК: правий ухильник – лівий ухильник – свідомий робітник – передова жінка – представник партосередку – представник комсомолу – малосвідомий, але щоразу свідоміший незаможник тощо» [9:211]. Такий же класовий підхід до гендерного питання спостерігаємо в аналізованих публікаціях. Так, на сторінках газет жінка зображувалась насамперед як представниця певного класу. Відповідно її називання здійснювалося з урахуванням цієї приналежності, переважно за допомогою лексем **робітниця**, **пролетарка**, **селянка**: «По її [Клари

Цеткін] ініціативі заведено Міжнародний день **робітниці**, який вже 13 років святкується **робітничою клясою** всіх країн» [Б. – 1923. – № 53] (цитуюмо, зберігаючи лексичні, орфографічні та пунктуаційні особливості оригіналу); «**Робітниці** всіх країн 8 березня повинні виявити свою волю до миру» [Там само]; «Ще недавно **пролетарка** була найбезправнішою з усіх жінок на світі» [Там само].

Також поширеними були лексеми на позначення жінки як представниці класу селянства, наприклад: «І серед людей **селянка** почуває себе сміливою й бадьорою» [Б. – 1923. – № 4]; «Перша турбота, це допомогти **безробітній жінчині**. Друге – турбота про **самітню незаможну селянку**...» [Б. – 1923. – № 53]. Часто ці дві номінації об'єднувалися в одному контексті, стаючи ілюстрацією до ідеологічного постулату про єдність робітничого класу і селянства. Наприклад: «Жовтнева революція розкріпачила **робітницю та селянку**» [МБ. – 1929. – № 16].

Говорячи про жінок-селянок, автори публікацій диференціювали їх за матеріальним станом, акцентуючи увагу на представницях найбіднішого селянства: «Основним питанням було про ролі й значіння комуні в справі організації **батрачок і незаможниць**» [Б. – 1923. – № 4]; «Видно міцно вирішила **селянка-незаможниця** захищати Радянську владу» [Б. – 1923. – № 42]. Уживання цих мовних засобів віддзеркалює ідеологічні погляди того часу на структуру суспільства: робітництво є найпередовішим, монолітним класом, а в селянському середовищі спостерігається розшарування, за тодішньою термінологією, на незаможників, середняків і куркулів. Показово, що в проаналізованих нами газетних матеріалах 20-х рр. практично відсутні, за незначними винятками, згадки про жінок і чоловіків як представників інтелігенції. Це зумовлено тим, що, з погляду диктатури пролетаріату, інтелігенція вважалась думаючою, відповідно ненадійною частиною населення. Не випадково слова **пролетаріат** та **інтелігенція** в тогочасній пресі були антонімічними: «Ця **інтелігенція** то заповнювала білогвардійські штаби, то тихо сичала і таємно снувала нитки своїх змов проти **пролетаріату**. [...] Так звана «свободолубива», «демократична» **інтелігенція** почала рішучий наступ на **пролетаріат**» [Б. – 1924. – № 76]. У світлі такого ставлення до інтелігенції («розінтелігнення», за Шевельовим,) стає зрозумілою різко негативна конотація мовних засобів, ужитих при зображенні представниці старої інтелігенції: «Ось висока і худа, як дошка, вихова-

телька, **ходячі моці** з твердим комірцем, що підпирає **жовтий пергамент висохлої від злості шиї**, – рештка старого режиму, дружина знищеного колишнього» [ВР. – 1929. – № 244]. За допомогою порівняння і метафор з негативною конотацією створюється образ не лише класово чужого представника суспільства, а й зовсім не привабливої жінки. Наведений приклад демонструє одну з особливостей мови тоталітарного суспільства, про яку пише М. Гловінський, називаючи її ново-мовою: «Найістотнішою процедурою в ново-мові є нав'язування виразного знаку цінності; [...] знак цей [...] не має права викликати сумніву, його остаточною метою є рішуча оцінка, якої не можна заперечити» [3:159].

Однак уже в публікаціях 30-х років з'являються слова й словосполучення на позначення представників та представниць інтелектуальної праці, уживані поряд з традиційними для радянської преси номінуваннями пролетарів та пролетарок: «В Палаці піонерів і жовтенят імені П.П. Любченка зібралися **трудящі жінки-робітниці і колгоспниці, учительки й лікарі, артистки й домашні робітниці...**» [Б. – 1936. – № 218]; «На засідання Верховної Ради прибувають делегації від **робітників, робітниць, колгоспників, колгоспниць, інтелігенції і службовців...**» [Б. – 1938. – № 149]. Це свідчить про структурні зміни в суспільстві, а саме про появу нової, радянської, принаймні зовні лояльної до режиму інтелігенції. Відповідно ці зміни відбилися і в мові радянської преси: найменування чоловіків і жінок, які представляли інтелектуальну сферу діяльності, увійшли, поряд з найменуванням робітників і селян, до дозволених, сказати б, «ідеологічно політесних» слів і словосполучень.

Ідеологічний підхід спостерігаємо і до означень, якими супроводжуються найменування чоловіків та жінок у мові аналізованих видань. Набір таких означень є доволі обмеженим та ідеологічно вивіреним: **радянський (радянська), передовий, політграмотна, свідомий (свідома), працююча, трудяща, неможлива, простий, рівноправна**. У зазначених виданнях практично відсутні лексеми на позначення національної приналежності, культурних цінностей людей, які стали об'єктами зображення. Це засвідчує тенденцію до денаціоналізації представників та представниць суспільства, знецінення будь-яких їх духовних прагнень, що виходять за межі ідеологічно регламентованих культурних цінностей.

Ідеологічними настановами регламентувалась і така суто жіноча роль, як материнство. За словами С. Павличко, «якщо приземлити культ матері, поглянути на нього в реальному соціальному контексті, то він означатиме зведення ролі жінок до біологічної, репродуктивної функції» [6:62– 63]. Подібної ж думки дотримується і Н. Зборовська: «Тоталітарна диктаторська держава намагалася прищепити в українській дійсності культивовану у фашистській Німеччині принижену роль жінки (сумнозвісну формулу 4К німецького кайзера Вільгельма II: Kleider, Küche, Kinder, Kirche)» [5:25]. У Радянському Союзі на жінку дивилися як на «трудящий елемент» соціуму, тобто перевага надавалася соціальної функції жінки. Навіть створення мережі дитячих садочків і ясел було зумовлене насамперед прагненням держави звільнити жінку від догляду за дитиною, аби та могла ефективніше працювати: «Матері робітниці, несіть своїх дітей до захоронків: – тут вони матимуть найкращого друга, здоров'я, харчування й чистоту, а ви почуватимете себе фізично й духовно вільними» [Б. – 1924. – № 271]; «Дитячий садок звільняє під час праці жінку-робітницю і селянку від турботи про малу дитину» [Б. – 1924. – № 73]. Можна сказати, що материнство розглядалося як громадянський обов'язок. Не випадково в одному контексті могли поєднуватися слова **мати, громадянка і обов'язок**: «Допомогти безпритульній дитині, одягти її, обігріти, пожалувати як **мати** – це є **обов'язком** кожної селянки. Але в цій справі, що торкається найніжніших сторін її душі, вона виявить себе як **почесна громадянка, як дійсна мати**» [Б. – 1923. – № 24].

У публікаціях 30-х рр. помітнішими стають мовні засоби на позначення жінки-матері, виховательки своїх дітей. Тональність їх стає дещо людянішою, з'являються лексеми, позначені ліричним забарвленням, слова-демінітиви: «**Сімейка** тьоті Бронштейн називається так: ясла № 2 для дітей залізничників. 70 **крихіток** у цій **сімейці**» [Б. – 1938. – № 165]. Однак при цьому залишаються недоторканими ідеологічно забарвлені мовні засоби, що характеризують жінку як працівницю, а серед жіночих чеснот насамперед називається ударна праця і виконання, а ще краще – перевиконання плану: «Віра Вешковська, **стахановка, револьверниця** механоскладального цеху заводу «Більшовик» **виконує норми на 300 – 320 проц.**» [Б. – 1938. – № 18]. Навіть в інформації про заохочення сумлінних матерів робиться акцент на їх виробничій

діяльності: «Кращі матері-виховательки своїх дітей в Сталінському районі: Касім Ф.І. – ударниця фабрики ім. К. Маркса, премійована дитячим кутком за **хороше виховання своїх маленьких Галі та Зіни**. Мірзухіна П.С. – **швейниця** трикотажної фабрики. **Краща ударниця**. Премійована за **виховання своєї Неллі**» [Б. – 1935. – № 110].

Показовим є і вживання відповідної оцінної лексики щодо таких невід'ємних від образу жінки реалій, як косметика та гарна білизна. Виразно протиставленими є, з одного боку, заклик до радянської жінки дотримуватись правил особистої гігієни за допомогою косметичних засобів і, з іншого, – різке засудження потягу до красивої білизни жінок буржуазних, класово чужих країн. Зокрема в одному з номерів «Вечірнього радіо» за 1929 р. є реклама пудри: «Жінки й дівчата – потіти соромно. Потіти негігієнічно. Тільки пудра «Селеніс» врятує вас від зайвої потливості» [ВР. – 1929. – № 222]. Натомість, коли йдеться про берлінських жінок, які влаштували ажіотаж, купуючи шовкові панчохи, тон статті стає різко осудливим: «Нещодавно, одна найбільша універсальна крамниця Берліну оголосила підчас «білого тижня» (продаж білизни), що серед продавців працюватимуть відомі артисти кіна. **Міщанки валом валили туди! Дістати шовкові панчохи з рук самого Гаррі Лідтке!**» [Там само]. Симптоматичним є поєднання протилежних оцінок в одному числі газети. Про таку оцінність говорить М. Гловінський, зазначаючи в есеї «Новомова», що «часто оцінки, які призводять до дихотомічних поділів, стають важливішими від значень» [3:159]. Зрештою, «буржуазні» шовкові панчохи нічим не гірші за радянську пудру. Однак у наведених контекстах слова на позначення цих реалій набувають виразного ідеологічного забарвлення, утворюючи дихотомію своє / чуже.

«Чоловіче» питання також присутнє на шпальтах газет, хоча й має специфіку вираження порівняно з «жіночим». З одного боку, як і жінки, чоловіки також виступають представниками певного класу: «В цьому виступі **рядового робітника**, як у краплині прозорої води, відбиваються почуття радянських патріотів...» [Б. – 1938. – № 150]. З іншого, якщо фемінне в аналізованих ЗМІ, як говорилося вище, репрезентоване у двох, хоч і нерівних іпостасях: насамперед жінка-трудівниця і вже потім жінка-мати, вихователька дітей, то маскулінне мислилось і висвітлювалось однобічно: чоловік – це воїн, працівник (бажано, щоб передовий), свідомий партієць: «На зе-

леному плацу зібралися **червоноармійці, командири і політпрацівники** частини, де **комісаром тов. Філіпов**» [Б. – 1938. – № 149]; «**Кращі стахановці 4 цеху швейної фабрики імені Горького тт. Григор'єв і Привульський** за минулий місяць заробили понад 1000 крб. кожний» [Б. – 1938. – № 15]. Практично відсутні слова і словосполучення на позначення чоловіка як батька, вихователя дітей. Наявні випадки такого номінування радше є винятками, що підтверджують цю тенденцію: «На 8 березня **чоловіки залишалися дома з дітьми**, а жінки, хатні невільниці, йшли на збори» [Б. – 1923. – № 53]. Говорячи про маскулінне в тоталітарному суспільстві, О. Забужко вважає, що «будь-які форми соціального приниження завжди зачіпають мужчин куди глибше й безпосередніше, ніж жінок, – якщо для жінки кухня й дитяча залишаються її невід'ємним «резервним плацдармом» для відступу, то чоловікові відступати [...] «нема куди» [4:162–163].

Попри декларовану гендерну рівність, усе ж простежується, хоч і імпліцитно виражений, примат чоловіка, який має, як Пігмаліон, виліпити свою ідеологічно досконалу Галатею: «Сором **партійцю**, який не може свою **жінку**, (чи не вміє) перевиховати з **міщанки в комуністку**. Отож, **чоловіки, беріть шефство над своїми жінками**, бо й вони такі ж рівноправні, як і ви, а не користуються рівноправністю» [Б. – 1924. – № 271]. У наведеному контексті промовистим є слово **шефство**, яке передбачає відсталість і нижчий рівень розвитку жінки порівняно з чоловіком. Таким чином, спостерігаємо суперечність у свідомості автора між проголошеною рівністю **ста?тей** і поглядом на жінку як на нижчу істоту.

Аналізуючи мову ЗМІ 20–30 рр., не можна не помітити, що за вказане десятиліття їх стиль, у т.ч стиль публікацій, автори яких торкалися гендерних питань, змінився. Публікації 20-х рр. позначені примітивізмом форми викладу. Показовим є вірш «Батрачка» Д. Фальківського: «**в голові Ілліч і воля, Маркс із Енгельсом засів**», «**вранці – в полі, ввечір – в клубі: лєнінізм іде ковтати**» [Б. – 1924. – № 136]. Про естетичну функцію подібних «перлів» годі й говорити, та, зрештою, про естетику таких творів не йдеться, оскільки вони насамперед виконують ритуальну функцію. Аналізуючи мову ЗМІ періоду тоталітаризму, Б. Потятиник говорить про такі тексти як про квазікомунікативні, у яких мовні штампи є основними носіями ритуальної функції [7:97].

У публікаціях 30-х рр. такого примітивізму стало менше. Очевидно, це спричинено підвищенням культурного й освітнього рівня як читачів, так і авторів (нерідко у двадцяті роки ними були малограмотні сіль – та робіткори). Але основні риси газетних публікацій щодо гендерних проблем залишились, відбиваючи типові ознаки радянської публіцистики того часу. Так, незмінною залишилась така домінанта стилю, як клішованість, трафаретність висловлювань. Для тоталітарного суспільства характерним є мислення певними штампами, кліше, стереотипами. Мовні штампи спостерігаємо і при висвітленні гендерних проблем. На позначення жінок часто вживали такі трафаретні вирази, як **жіночі пролетарські маси, самий пригнічений елемент, працююче жіноцтво, сестри по класу** та ін. Останній вислів, очевидно, створено для «жіночого вжитку» за зразком словесного штампу **брати по класу**.

Також для мови радянських ЗМІ характерними були спонукальні речення, заклики повчального характеру: «Радянська влада – твоя влада, **бережи її! Селянко, учись управлять державою!**» [Б. – 1923. – № 49]; «Жінко-селянко! **Не спи, – поспішай** і в сільсько-господарській кооперації стати нарівні з чоловіком!» [Б. – 1923. – № 65]. Такий відбір

мовних засобів зумовлювався тенденцією того часу, яка, за словами Ю. Шевельова, полягала в суворій регламентації, централізації й однотипності [9:333]. А Н. Зборовська пов'язує цю особливість із тим, що «тоталітарна культура інфантильна... Звідси – дидактизм, «вихованість» літератури, ідеалом якої є доросла дитина зі свідомістю, яку легко піддавати мітам, забобонам, ідолопоклонству...» [5:30].

Отже, аналіз мови публікацій у радянських ЗМІ 20–30-х років ХХ ст., присвячених гендерній проблематиці, засвідчує як динамічні, так і статичні риси у доборі та використанні мовних засобів. Динаміка виявляється в актуалізації в газетах 30-х років слів і словосполук, відсутніх у пресі 20-х років, а також у зміні конотації певної групи виражальних засобів. Статичним, незмінним залишається домінування ідеологічних чинників над естетично-виражальними. Ці тенденції, характерні для матеріалів, де розглядалося фемінне та маскулінне, є відбиттям загальних тенденцій у мові публіцистики аналізованого періоду. Вважаємо перспективним продовження аналізу впливу тоталітарної ідеології на мовні засоби вияву фемінного і маскулінового в українській пресі подальших етапів існування радянського суспільства.

Література

1. Агеєва В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму / Віра Агеєва. — К., 2003.
2. Долженков О. Тоталітаризм в Україні : проблеми формування та трансформації / Олександр Долженков. — О., 2000.
3. Гловінський М. Новомова // 12 Польських есеїв / М. Гловінський. — Варшава, 2001. — С. 158—83.
4. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика. — [3-є вид. доповн.]. / Оксана Забужко. — К., 2006.
5. Зборовська Н. Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків / Ніла Зборовська. — Львів, 1999.
6. Павличко С. Фемінізм / Соломія Павличко. — К., 2002.
7. Потятиник Б. Медіа : ключі до розуміння / Борис Потятиник. — Львів, 2004. — (Серія : Медіа критика).
8. Хайек Ф. Дорога к рабству / Хайек Ф. // Вопросы философии. — 1990. — № 12. — С. 103—104.
9. Шерех Ю. Пороги і заборіжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : в 3 т. / Юрій Шерех. — Х., 1998. — 3 т.